

MARE CYPRIUM, MARE PUNICUM, MARE GRAECUM. Η ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΧΙΛΙΕΤΙΑΣ π.Χ.*

Το κείμενο που ακολουθεί επιχειρεί μια σύντομη ανάλυση του θέματος της αποκατάστασης των επικοινωνιών στη Μεσόγειο κατά τις αρχές της πρώτης χιλιετίας π.Χ., σύμφωνα με τα δεδομένα της πρόσφατης αρχαιολογικής έρευνας¹. Ο μεταφορικός και εν μέρει παραπλανητικός τίτλος του άρθρου δόθηκε κατ' αναλογία προς το Mare Nostrum των Ρωμαίων χωρίς όμως να παραπέμπει σε ανάλογες πολιτικές ή ιδεολογικές χροιές του όρου. Η ονομασία της Μεσογείου, όπως προκύπτει από τον 4^ο αι. π.Χ. και μετά που αρχίζει να τεκμηριώνεται γραπτά, παρέπεμπε πάντοτε στους κύριους φορείς των επικοινωνιών και του ελέγχου των θαλασσών. Ακολουθώντας, λοιπόν, αυτή τη λογική επιλέχθηκε ο τίτλος, ο οποίος συμπυκνώνει επιγραμματικά τα συμπεράσματα της ανάλυσης που ακολουθεί για τους κύριους θαλασσοπλόδους στη Μεσόγειο κατά τους αιώνες που διαδέχονται το τέλος της εποχής του Χαλκού.

Η "παρ' ἡμιν θάλασσα", όπως χαρακτηρίζεται η Μεσόγειος από τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς συμπεριλαμβανομένου και του Αριστοτέλη², λει-

* Αναζητώντας ένα συμβολικό σημείο αναφοράς για τον τιμώμενο συνάδελφο, σταθήκαμε κυρίως στη συνδικαλιστική του δραστηριότητα, με την οποία τον γνωρίζουμε όλοι όσοι δεν ασχολούμεθα με τη γλωσσολογία ή τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας. Στο συνδικαλιστικό πεδίο ο Παναγιώτης Κοντός διακρίθηκε για πολλά, αλλά κυρίως λειτούργησε αποτελεσματικά μέσα από πολιτικές που μεταξύ άλλων στόχευαν σταθερά και στην ενότητα του χώρου. Γι αυτό θεωρήσαμε ότι ένα θέμα που σχετίζεται με διαδικασίες εξομάλυνσης σχέσεων, έστω και σε μια μακρυνή φάση της ιστορίας της Μεσογείου, ενδέχεται να τον ενδιαφέρει, και με ιδιαίτερη ευχαρίστηση του το αφιερώνουμε.

1. Το κείμενο βασίζεται σε μια διάλεξη που παρουσιάστηκε στην ημερίδα "Ευρώπη-Μέση Ανατολή. Σχέσεις Αλληλεπίδρασης" που οργάνωσαν στη Ρόδο οι φοιτητές του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Αιγαίου στις 31 Μαΐου-1 Ιουνίου 2003. Η βιβλιογραφία που παρατίθεται είναι επιλεκτική και ενδεικτική σύμφωνα με την επιθυμία των εκδοτών.

Στη διαμόρφωση του τίτλου αποφασιστική υπήρξε η συζήτηση με τον διευθυντή του Επιγραφικού Μουσείου, κ. Χ. Κριτζά, ενώ στο θέμα των ονομάτων που χαρακτηρίσαν διαδοχικά τη Μεσόγειο κατά την αρχαιότητα βοήθησε πολύ ο εξαιρετος φιλόλογος κ. Κουν Βανχάγκεντορεν του Πανεπιστημίου της Θεσσαλίας ανταποκρινόμενος σε αίτημα που του υπέβαλε για μας ο πρόεδρος του Τμήματος ΙΑΚΑ καθηγητής κ. Α. Μαζαράκης. Όλους τους ευχαριστώ θερμά.

2. Βλ. σχετικά *Der Kleine Pauly*, λ. Mittelmeer (Lassere F.).

τούργησε πάντοτε ως γέφυρα μεταξύ των λαών που κατοικούσαν στις παράκτιες περιοχές της. Μικρές ή μεγάλες μετακινήσεις και ταξιδιωτικές περιπέτειες αναφέρονται συχνά από τους αρχαίους συγγραφείς προκαλώντας ποικίλες θεωρίες. Τα αδιάφευστα στοιχεία των αρχαιολογικών δεδομένων συμπληρώνουν ενίοτε τις γραπτές πηγές ή ανοίγουν πεδία για νέες ερμηνείες. Σύμφωνα με αυτά, φαίνεται ότι ήδη από πολύ νωρίς, κατά την εποχή του Χαλκού, επιχειρούνται μακρινά υπερπόντια ταξίδια από την ανατολική προς την κεντρική και δυτική Μεσόγειο. Για παράδειγμα, ένα μικρό λίθινο ειδώλιο κυκλαδικού τύπου που βρέθηκε στην περιοχή της Μεσσήνης στις βορειοανατολικές ακτές της Σικελίας³, προσφέρει μικρό μόνον δείγμα μιας μεγάλης περιπλάνησης από το Αιγαίο στην κεντρική Μεσόγειο κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Αργότερα, κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, κυπριακά τάλαντα και χάλκινα ειδώλια του πολεμιστή θεού Reshef των χωρών της ανατολικής Μεσογείου, όπως και μυκηναϊκή κεραμική, ανευρίσκονται σε πολλές θέσεις της κεντρικής και δυτικής Μεσογείου και προσφέρουν δείγματα των ποικίλων υπερπόντιων μετακινήσεων στη Μεσόγειο αυτή την εποχή.

Ωστόσο, οι αναστατώσεις που πιστεύεται ότι προκάλεσαν στη Μεσόγειο οι λεγόμενοι "Λαοί της Θαλάσσης" λίγο πριν από το τέλος της εποχής του Χαλκού, καθώς και η νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε στο Αιγαίο μετά την καταστροφή των ανακτόρων, είχαν αρνητικό αντίκτυπο στις υπερπόντιες μετακινήσεις των λαών της Μεσογείου. Παλιότερα μάλιστα είχε θεωρηθεί ότι τα μεγάλα θαλάσσια ταξίδια σταματούν τελείως στο τέλος της εποχής του Χαλκού. Τα πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα, ωστόσο, δείχνουν ότι στην πραγματικότητα οι μετακινήσεις από την ανατολική προς τη δυτική Μεσόγειο ουδέποτε διακόπηκαν πλήρως, αλλά βέβαια περιορίστηκαν αισθητά κατά τους πρώτους Σκοτεινούς Αιώνες⁴. Εντατικοποίηση των υπερπόντιων ταξιδιών επανεμφανίζεται μόλις κατά τον 9^ο αι. π.Χ., με την έξοδο των Φοινίκων στη Μεσόγειο, αλλά ο θρίαμβος της ναυσιπλοΐας επιτελείται βεβαίως έναν αιώνα αργότερα με τον ελληνικό αποικισμό της Δύσης⁵. Έτσι, στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ., όλοι αυτοί οι "ανατολικής" προέλευσης πληθυσμοί της Δύσης, όπως για παράδειγμα οι Φοίνικες της Καρχηδόνας ή οι Έλληνες των αποικιών στις ιταλικές και σικελικές ακτές, διατηρούν ποικίλους και ενίοτε στενούς δεσμούς με την αρχική τους κοιτίδα, καθώς οι επικοινωνίες ανάμεσα στην ανατολική και δυτική Μεσόγειο έχουν πλήρως ομαλοποιηθεί.

3. Βλ. Bacci Spigo G.M., "Un idoletto a violino di tipo Egeo da Camaro presso Messina", ΚΩΚΑΛΟΣ XXXIX-XL, II, 1993-4, 171-179, πιν. X.

4. Βλ. Κούρου Ν., "Εύβοια και Ανατολική Μεσόγειος στις αρχές της πρώτης χιλιετίας. Το προοίμιο του ελληνικού αλφαβήτου", *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών* ΚΘ, 1990-91, 237-279. Coldstream J.N., "The Beginnings of Greek Literacy: an Archaeologist's view", *Ancient History* XX,3, 1990, 144-159.

5. Βλ. Coldstream J.N., "Greeks and Phoenicians in the Aegean", στο: Niemeyer H.-G. (εκδ.), *Phoenizier im Westen, Madrider Beiträge* VIII, 1982, 261-275.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τόσο ο φοινικικός, όσο και ο ελληνικός αποικισμός της Δύσης ωδήγησαν ταχύτατα σε πολιτισμικές εκφράσεις που υποδηλώνουν ένα σαφή συγκρητισμό μεταξύ των λαών της ανατολικής και δυτικής Μεσογείου. Η Ανατολίζουσα τέχνη, για παράδειγμα, η οποία εντοπίζεται αρχαιολογικά εξίσου έντονα στο Αιγαίο όσο και στην κεντρική Μεσόγειο και κυρίως στους Ετρούσκους, αποτελεί την χαρακτηριστικότερη έκφραση των επιρροών και αλληλεπιδράσεων μεταξύ (της τότε) Ανατολής και Δύσης. Η δημιουργία του ελληνικού αλφαβήτου εντάσσεται επίσης σε αυτό το μείζον ιστορικό φαινόμενο και αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους σταθμούς στην ιστορία του ανθρώπινου γένους, όχι μόνον γιατί από αυτό προήλθε το λατινικό και κατά συνέπεια τα σύγχρονα ευρωπαϊκά αλφάβητα, αλλά κυρίως γιατί με την προσθήκη των φωνηέντων που έγινε από τους Έλληνες στο φοινικικό αλφάβητο, συντελέστηκε ένα μέγιστο βήμα στην εξέλιξη της ανθρώπινης έκφρασης⁶.

Αυτή η περίφημη πολιτισμική "ενοποίηση" της Μεσογείου, όπως πρόσφατα άρχισε να αποκαλείται⁷, και η οποία είναι στην πραγματικότητα μια μορφή ομογενοποίησης μάλλον παρά ενοποίησης, αποδίδεται συνήθως στους Φοίνικες με το σκεπτικό ότι η φοινικική εμπορική δραστηριότητα και συνακόλουθα ο φοινικικός αποικισμός προηγήθηκαν της ελληνικής εξόδου προς τη Δύση⁸. Ο χρόνος της εξόδου των Φοινίκων στη Δύση είναι ένα μεγάλο και παλαιό πρόβλημα, αλλά η σύγχρονη έρευνα δεν αποδέχεται την παλαιότερη υψηλή χρονολόγηση που με βάση φιλολογικά κείμενα τοποθετούσε τις πρώτες αποικίες των Φοινίκων στη Δύση (δηλ. Lixus, Cadiz, Utica) στον 11^ο αι. π.Χ. Η στήλη από τη Νόρα της Σαρδηνίας, που είχε θεωρηθεί ότι είναι το παλιότερο αρχαιολογικό εύρημα της εξάπλωσης των Φοινίκων στη Δύση και είχε χρονολογηθεί με επιγραφικά κριτήρια στον 11^ο αι. π.Χ., αποδεικνύεται σήμερα ότι στερείται ανασκαφικών δεδομένων παλαιότερων του 8^{ου} αι. π.Χ. Η στήλη είναι σημαντική γιατί αναφέρει την ίδρυση ενός ναού -συνεπώς υποδηλώνει μόνιμη παρουσία Φοινίκων εκεί-, αλλά η πρόσφατη επιφανειακή έρευνα στην περιοχή δεν έδωσε τίποτα παλαιότερο του 8^{ου} αι. π.Χ., εποχή στην οποία αποδίδεται πλέον και η στήλη, αφήνοντας αστήρικτη αρχαιολογικά την υψηλή χρονολόγηση του φοινικικού αποικισμού.

6. Bl. Baurain Cl.- Bonnet C.- Krings V. (εκδ.), *Phoenikeia Grammata. Lire et Ecrire en Méditerranée*, Stud. Phoen. XIII, 1991.

7. Τον όρο χρησιμοποίησαν πρώτοι στα ελληνικά οι φοιτητές του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών στην πρόσκληση της ημερίδας τους, προφανώς μεταφράζοντας και παραφράζοντας τον αγγλικό όρο bridging the Mediterranean.

8. Για τους Φοίνικες βλ. Harden D., *The Phoenicians*, 1962. Moscati S. (εκδ.), *The Phoenicians*, 1988. Gras M.- Rouillard P.- Teixidor J., *L' univers phénicien*, 1989. Gehrig U.- Niemeyer H.-G., *Die Phönizier im Zeitalter Homers.*, 1990. Baurain Cl.- Bonnet C., *Les Phéniciens. Marins des trois continents*, 1992. Krings V. (εκδ.), *La Civilisation phénicienne et punique. Manuel de recherche*, 1995. Markoe G., *Phoenicians*, 2000.

Αλλωστε, η ανάπτυξη της Φοινίκης ως έθνους διακριτού στα παράλια της συρο-παλαιστινιακής ακτής, συντελείται μόλις τον 11^ο αι. π.Χ. Μέχρι τότε η συρο-παλαιστινιακή ιστορία δεν διαφοροποιεί τους λαούς που κατοικούν στα παράλια από εκείνους που κατοικούν στα μεγάλα κέντρα στο εσωτερικό της χώρας. Το σκηνικό αυτό αλλάζει μετά τις καταστροφές που προκαλούν οι "Λαοί της Θαλάσσης" κατά τον 12^ο αι. π.Χ., που θέτουν τέλος στα μεγάλα κέντρα. Τις καταστροφές αυτών των κέντρων διαδέχονται, όπως είναι φυσικό, μεγάλης έκτασης ανακατατάξεις στην περιοχή. Νέες πόλεις κτίζονται και μόνον ορισμένα από τα παλαιά κέντρα ανασυγκροτούνται, αλλά και αυτά σε μικρή κλίμακα. Τα κατοπινά σημαντικά φοινικικά κέντρα, όπως η Τύρος, η Σιδών, το Tell Dor, είναι ακόμη κατά τον 11^ο αι. π.Χ. πολύ μικρά. Η κοινωνική αυτή δομή αλλάζει ριζικά όμως τον 10^ο αι. π.Χ. με τον Χιράμ, τον ηγεμόνα της Τύρου, ο οποίος κατορθώνει να πάρει το μονοπώλιο του θαλάσσιου εμπορίου και να επιβληθεί επί των άλλων ηγεμόνων, όπως προκύπτει από την προσωνομία του: "βασιλιάς της Τύρου και της Φοινίκης". Συνεπώς, η πλήρης συγκρότηση των Φοινίκων σε ενιαίο κράτος, που έχει τη δυνατότητα να αναπτύξει εμπορικά δίκτυα, φαίνεται ότι επιτυγχάνεται μόλις τον 10^ο αι. π.Χ. Βέβαια η ανάπτυξη είναι στη συνέχεια ραγδαία, γι αυτό και ορθά θεωρείται ότι η ανάπτυξη της Φοινίκης αποτελεί απλά έναν περαιτέρω πολιτισμικό μετασχηματισμό των Χαναανιτών στη συρο-παλαιστινιακή ακτή και όχι αποτέλεσμα άφιξης νέων κατοίκων.

Ίσως αξίζει να αναφερθεί σύντομα εδώ ότι το πρόβλημα της προέλευσης των Φοινίκων αντανακλάται ευρύτατα στις γλωσσολογικές ερμηνείες που επιχειρούνται για τη λέξη "Φοίνικες". Η λέξη είναι βασικά γνωστή από την ελληνική γλώσσα από την οποία και επιβλήθηκε στην αρχαιολογική έρευνα. Ο Όμηρος περιγράφει τους Φοίνικες ως εμπόρους που περιφέρονται στα νησιά και τις παραλιακές θέσεις στο Αιγαίο για να πωλήσουν τα εμπορεύματά τους, τα "αθύρματα". Ωστόσο, στην Ιλιάδα χρησιμοποιείται ο όρος Σιδώνιοι ή Τύριοι και μόνο στην Οδύσσεια αναφέρονται ως Φοίνικες⁹. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι η σύγχρονη έρευνα πιστεύει ότι η Οδύσσεια ανήκει σε χρόνους πολύ υστερώτερους από την Ιλιάδα, τότε αυτή η απλή φιλογολογική παρατήρηση, δηλ. η απουσία του όρου Φοίνικες στην Ιλιάδα, έχει ιδιαίτερη βαρύτητα για τον προσδιορισμό του χρόνου εμφάνισης των Φοινίκων στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο, γιατί η μνεία των Φοινίκων στον Όμηρο είναι η παλιότερη σαφής γραπτή μνεία του ονόματος. Η λέξη "φοινίκη" αναγνωρίζεται και στην Γραμμική Β (po-ni-ki-ja) και σημαίνει το πορφυρό χρώμα¹⁰. Στη συρο-παλαιστινιακή ακτή ήδη από την εποχή του Χαλκού επιδίδονταν οι κάτοικοι των παράλιων πόλεων στη συλλογή και την επεξεργα-

9. Οδ. ο, 415-418: "Ὡς δὲ Φοίνικες ναυσίκλυτοι ἤλυθον ἄνδρες, τρώκται, μυρτιάγοντες ἀθύρματα νηὶ μελαίνῃ".

10. Godart L., "I Fenici nei testi in Lineare B: Lo Stato della Questione", *Atti de II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punic*, Roma 1987, II, 495.

σία της πορφύρας, του όστρεου *murex trunculus*, αλλά κατά πόσον απεκαλούντο τότε Φοινίκες παραμένει άγνωστο. Η προέλευση της λέξης Φοινίκες έχει αναζητηθεί και σε μη ελληνικές πηγές. Έτσι, έχει υποστηριχθεί με τη βοήθεια των αιγυπτιακών πηγών ότι η λέξη *Fenhū* των αιγυπτιακών πηγών δεν είναι όνομα ενός έθνους, αλλά δηλωτικό μιας οικονομικο-κοινωνικής ομάδας ξυλουργών και εμπόρων που ζούσαν βασικά από την εκμετάλλευση της ξυλείας των κέδρων του Λιβάνου¹¹. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα άποψη, καθώς με αυτήν την έννοια η παρουσία των Φοινίκων στην περιοχή ανάγεται πίσω στο 2000 π.Χ., αλλά η ανάπτυξη της Φοινίκης ως έθνους θεωρείται ότι αποτελεί ένα περαιτέρω πολιτισμικό μετασχηματισμό των Χαναανιτών στην συρο-παλαιστινιακή ακτή πολύ αργότερα¹².

Η οικονομία των Φοινίκων έχει εξ αρχής εμπορικό χαρακτήρα. Ωστόσο, τον 11^ο αι. π.Χ. η οικονομία αυτή πρέπει να ήταν ακόμη σε εμβρυακή κατάσταση και συνεπώς είναι μάλλον απίθανο να είχαν τη δυνατότητα να επεκτείνουν την εμπορική τους δραστηριότητα πέρα από την ίδια τη συρο-παλαιστινιακή ακτή ή, έστω την Κύπρο. Οι δραστηριότητες των Φοινίκων στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου διατηρούνται σε αυτή τη μικρή κλίμακα για δύο περίπου αιώνες. Δύο αιώνες εξαιρετικά κρίσιμους, γιατί αυτή ακριβώς την περίοδο δημιουργούνται οι συνθήκες, οι θεσμοί και οι δομές που οδηγούν στη μεγάλη εξάπλωση με τα εμπορικά δίκτυα και τον αποικισμό στη Μεσόγειο. Η κρίσιμη γεωπολιτική θέση της παράλιας περιοχής της συρο-παλαιστινιακής ακτής την καθιστούσε πάντοτε σημαντική περιοχή με αποφασιστικό ρόλο στο εμπόριο. Ήδη από την Πρώιμη εποχή του Χαλκού η περιοχή αυτή ελέγχει το εμπόριο που διεξάγεται μεταξύ Συρίας και Αιγύπτου. Στην Ύστερη εποχή του Χαλκού ο ρόλος αυτός αναπτύσσεται ακόμη περισσότερο, καθώς τα εμπορικά δίκτυα που εξυπηρετούνται από αυτή την περιοχή απλώνονται περισσότερο προς τον Μυκηναϊκό κόσμο στο Αιγαίο, ενώ παράλληλα ενώνουν τη Μεσοποταμία με την Αίγυπτο¹³. Η εικόνα αλλάζει ριζικά με το τέλος της εποχής του Χαλκού, καθώς η Αίγυπτος αποδυναμώνεται και οι καταστροφές πολλών θέσεων στη συρο-παλαιστινιακή ακτή από τους Λαούς της Θαλάσσης, θέτουν τέρμα στην ευημερία των Χαναανιτών και διαλύουν τα εμπορικά δίκτυα της περιοχής -αυτά δηλ. που συνέδεαν μεταξύ άλλων και την κεντρική Μεσόγειο ή τον Μυκηναϊκό κόσμο με την Ανατολή.

Ωστόσο, η ανασυγκρότηση των πόλεων της συρο-παλαιστινιακής ακτής αρχίζει σύντομα, κατά τον 11^ο αι. π.Χ., και ολοκληρώνεται πλήρως τον 10^ο αι. π.Χ., όταν ένας από τους ηγεμόνες, ο Χιράμ Α΄ της Τύρου, επικρατεί έναντι των άλλων και αποκαλείται "βασιλιάς της Τύρου και της Φοινίκης". Παράλληλα, η

11. Βλ. σχετικά, Vandersleyen C., "L' étymologie de Phoinix, Phénicien", *Stud. Phoen.* V, 1987, 19.

12. Βλ. Tubb J., *Canaanites*, 1998.

13. Βλ. σχετικά, Davies W. V. - Schofield L. (εκδ.), *Egypt, the Aegean and the Levant. Interconnections in the Second Millenium BC*, 1995.

ήττα των Φιλισταίων από το Ισραήλ υπό τον Δαβίδ το 975 π.Χ. αφήνει στην παραλιακή ζώνη της περιοχής σχεδόν μόνους τους Φοίνικες για εμπορική δράση. Ο Χιράμ των Φοινίκων αποδεικνύεται ένας εξαιρετικά δραστήριος εμπορικά γηγενής, ο οποίος οργανώνει το εμπόριο και μονοπωλεί εμπορικά όλη την περιοχή της ανατολικής Μεσογείου, αλλά δεν προχωρεί δυτικότερα στη Μεσόγειο. Στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου όμως αποδεικνύεται ιδιαίτερα δραστήριος εμπορικά, καθώς συμμαχεί με τον διάδοχο του Δαυίδ, τον Σολομώντα, και έτσι αποκτά άνετη πρόσβαση στους εμπορικούς δρόμους της Μεσοποταμίας, αλλά και της Αραβίας. Τα βιβλικά κείμενα περιγράφουν πώς ο Χιράμ της Τύρου και ο Σολομών της Ιερουσαλήμ οργανώνουν ένα εμπορικό στόλο στην Ερυθρά Θάλασσα, στο Eziongeber, κοντά στο σημερινό Ελάμ. Ο στόλος ήταν επανδρωμένος με Φοίνικες και έκανε κάθε τρία χρόνια ένα μεγάλο ταξίδι στο "Οφίρ" απ' όπου μετέφερε χρυσό, σάπμι, ελεφαντόδοντο και πολύτιμες πέτρες. Επειδή τα πλοία αποκαλούνται "τα πλοία του Tarshish" είχε πιστευθεί παλιότερα ότι αναφερόταν στην Ταρτησό της Ισπανίας και ότι υποδήλωνε συστηματική έξοδο των Φοινίκων στη Μεσόγειο ήδη κατά τον 10^ο αι. π.Χ. Η νεώτερη έρευνα ωστόσο αναζητά το περίφημο "Οφίρ" όχι στην Ισπανία, αλλά στην Αφρική, στην περιοχή της Σομαλίας, η οποία ήταν ασφαλώς πολύ πιο εύκολα προσιτή από την Ερυθρά θάλασσα¹⁴. Το εμπορικό δίκτυο των Φοινίκων κατά τον 10^ο αι. π.Χ. αφορά πολύτιμα μέταλλα και υλικά, αλλά και την παροδοσιακή τέχνη της υφαντικής και της επεξεργασίας της πορφύρας, όπως και το εμπόριο της ξυλείας που είναι άφθονη στην περιοχή, όπως προκύπτει από τα βιβλικά κείμενα και τις αναφορές τους στους κέδρους του Λιβάνου. Ωστόσο, το εμπόριο αυτό προσδιορίζεται πλέον αποκλειστικά στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου, ενώ την ίδια εποχή οι Κύπριοι είναι οι μόνοι από τους λαούς της ανατολικής Μεσογείου που σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα συνεχίζουν να ταξιδεύουν προς τη Δύση.

Η Κύπρος είναι η μόνη περιοχή η οποία σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα φαίνεται ότι δεν επηρεάζεται κατά τον 11^ο αι. π.Χ. Μέσα σε μια περίοδο γενικής κάμψης, όχι μόνον στο Αιγαίο που διέρχεται όλες τις δυσκολίες που αναπτύσσονται μετά την πτώση των ανακτόρων και του ανακτορικού συστήματος, αλλά γενικότερα στην ανατολική Μεσόγειο, η Κύπρος παραμένει ακόμη ισχυρή και αλώβητη. Γι αυτό και είναι προφανώς οι Κύπριοι που συνεχίζουν να διαχειρίζονται κατά τον 11^ο αι. π.Χ. ένα μεγάλο εμπορικό δίκτυο στην κεντρική Μεσόγειο. Η ερμηνεία αυτή στηρίζεται στην ανεύρεση κυπριακής κεραμικής ή κυπριακών χαλκών αντικειμένων, όπως για παράδειγμα οι χάλκινοι υποστάτες, σε πολλές θέσεις της κεντρικής Μεσογείου¹⁵, ενώ άλλες ανατολικές εισαγωγές αυτή την εποχή δεν σημειώνονται πουθενά στη Μεσόγειο.

14. Βλ. Aubet M.E., *The Phoenicians and the West*, 1987, 37 κε.

15. Για τους χάλκινους υποστάτες και τη διάδοσή τους στη Μεσόγειο βλ. Παπασάββα Γ., *Χάλκινοι Υποστάτες από την Κύπρο και την Κρήτη*, 2001.

Σε μια προ-νομισματική κοινωνία, όπως είναι η κοινωνία αυτής της εποχής, οι μεταξύ λαών επαφές και ανταλλαγές βασίζονται σε οργανωμένα και κεντρικά ελεγχόμενα δίκτυα, που εγγυώνται όχι μόνον την καλή διεξαγωγή και την επιτυχία των επαφών, αλλά και την ασφάλεια των ταξιδιών. Τα δίκτυα αυτά συνήθως αντιπροσωπεύουν ένα μοντέλο εμπορείας μιας πολύ συγκεκριμένης πρώτης ύλης. Για παράδειγμα, κατά την πρώιμη εποχή του Χαλκού η ύλη αυτή στο Αιγαίο ήταν ο οψιανός, στο τέλος της δεύτερης χιλιετίας ήταν ο χαλκός στη Μεσόγειο, ενώ στις αρχές της πρώτης χιλιετίας ήταν τα μέταλλα γενικότερα. Παράλληλα όμως με το κύριο αντικείμενο εμπορείας, το οποίο συντηρούσε το δίκτυο, αναπτυσσόταν και ένα σύστημα ανταλλαγών με μικροαντικείμενα, όπως κοσμήματα ή σπάνια τελετουργικά σκεύη, αλλά το κύριο αντικείμενο του εμπορίου παρέμενε η σημαντική και μονοπωλούμενη πρώτη ύλη. Γι αυτό οι μόνοι που δικαιολογούνται να διατηρούν τα δίκτυά τους στη Μεσόγειο ακόμα και στη δύσκολη περίοδο των Σκοτεινών Αιώνων είναι οι Κύπριοι, που διαθέτουν χαλκό και ενδιαφέρονται για τη διακίνηση και την εμπορεία του. Η άποψη αυτή στηρίζεται και στα αρχαιολογικά δεδομένα, τα οποία δείχνουν ότι κατά τον 11^ο και 10^ο αι. π.Χ. τα αντικείμενα που κυκλοφορούν στη Μεσόγειο είναι βασικά κυπριακά¹⁶.

Αντίθετα, η φοινικική εξάπλωση στη Μεσόγειο δεν τεκμηριώνεται αρχαιολογικά πριν από το τέλος του 10^{ου} ή τις αρχές του 9^{ου} αι. π.Χ., δηλ. την εποχή που η Φοινίκη είναι πλέον καλά οργανωμένη κοινωνικά και έτοιμη εμπορικά να αρχίσει την εξάπλωσή της προς την κεντρική Μεσόγειο. Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, η πρώτη αποικία της, η Qart-hadash (δηλ. Νεάπολη), είναι στην νότια Κύπρο. Η πόλη αυτή είναι πιθανότατα το Κίτιον, όπου έχει βρεθεί και ο μεγάλος ναός της Ασάττης, και όχι άλλες θέσεις, όπως έχει κάποιες φορές υποστηριχθεί. Σύντομα ακολουθεί η δεύτερη Qart-hadash των Φοινίκων που είναι πλέον στην κεντρική Μεσόγειο, στις ακτές της βόρειας Αφρικής, και αυτή τη φορά διασώζει το φοινικικό της όνομα μέχρι σήμερα, δηλ. Καρχηδόνα.

Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές¹⁷ η ίδρυση της Καρχηδόνας δεν είναι αποτέλεσμα κάποιας μεγάλης ευημερίας που οδηγεί στη μεγάλη έξοδο προς τη Δύση, αλλά μάλλον η αναπόφευκτη συνέχεια πολιτικών τρικυμιών και συγκρούσεων μεταξύ διαφόρων οργανωμένων συμφερόντων και κυρίως μεταξύ κοσμικής και θρησκευτικής εξουσίας. Είναι προφανές ότι η ρίζα αυτών των συγκρούσεων βρί-

16. Βλ. σχετικά, Κούρου Ν., "Αιγαίο και Κύπρος κατά την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου: Νεώτερες Εξελίξεις", *Πρακτικά του Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου "Η Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα"*, 1997, 211-230. Lo Sciaivo F., "Cyprus and Sardinia in the Mediterranean. Trade-Routes towards the West", στο: Karageorghis V. - Michaelidis D. (εκδ.), *Cyprus and the Sea*, 1994, 65-87.

17. Χρονικά της Τύρου, βλ. Μένανδρο στον Ιώσηπο (C. Ap. I:125). Για περισσότερα, βλ. Aubert A.-E., *The Phoenicians and the West*, 1994, 187-188.

σκεται σε οικονομικά συμφέροντα και κατ' επέκταση θρησκευτικά. Σύμφωνα με τις φιλολογικές πληροφορίες, ο ηγεμών της Τύρου Mattan I, σε μια εποχή που υπολογίζεται γύρω στο 820 π.Χ., άφησε τον θρόνο στον γιού του Πυγμαλώνα, που ήταν μόλις 11 ετών. Μετά από 7 χρόνια, δηλ. γύρω στο 814 π.Χ., η κόρη του Elisha-Διδώ παντρεύτηκε τον θείο της Acherbas ή Zakarbaal, που ήταν αρχιερέας του Melgart και συνεπώς δεύτερος στην ιεραρχία της Τύρου, δηλ. αμέσως μετά τον βασιλέα. Παράλληλα ο Acherbas ήταν πλούσιος και με ισχυρή προσωπικότητα και συνεπώς ένας εξ ορισμού αντίπαλος του βασιλέα. Δεν εκπλήσσει, λοιπόν, που σύντομα ο βασιλεύς Πυγμαλίων, ή μάλλον οι αυλικοί του, οργάνωσαν τη δολοφονία του αρχιερέα. Συντετριμμένη η Elisha-Διδώ αποφάσισε να εγκαταλείψει την Τύρο και μαζί με μία ομάδα Τύριων αφοσιωμένων σε αυτήν και πιστών στο σύζυγό της έφυγε κρυφά για την Κύπρο. Εκεί όμως έμεινε πολύ λίγο, γιατί σύντομα αποφάσισε να φύγει προς τη Δύση, προκειμένου να ιδρύσει δικό της βασίλειο. Στα σχέδιά της αυτά προστίθεται τότε αρωγός και ο αρχιερέας των Φοινίκων της Κύπρου, ο οποίος της προτείνει να την βοηθήσει, υπό τον όρο ότι στη νέα εγκατάσταση η οικογένειά του θα διατηρούσε το ιερατείο εσαεί «κληρονομικώ δικαιώματι». Με αυτή τη συμφωνία, με την οποία μοιράζονται την εξουσία στη νέα πόλη, ξεκίνησαν από την Κύπρο για τη Δύση παίρνοντας μαζί τους και 80 νεαρές κοπέλες που προοριζόνταν για την *ιερή πορνεία* που κατά τα ειωθότα στήριζε το νέο ιερό και το ιερατείο του. Έτσι, αυτή η Φοινικο-κυπριακή ομάδα προχώρησε από την Κύπρο προς τη Δύση και εγκαταστάθηκε στην Καρχηδόνα.

Εάν θεωρήσουμε ότι ο μύθος αυτός έχει ιστορική βάση, τότε είναι προφανές ότι σε αυτή την ιστορία έχουμε δύο ομάδες ανθρώπων που ξεκινούν προς τη Δύση για να εγκατασταθούν αργότερα στην Καρχηδόνα. Από την μια μεριά η ομάδα της Τύρου με την πριγκίπισσα Elisha και αφετέρου η ομάδα των Φοινίκων της Κύπρου με τον αρχιερέα της. Η ομάδα της Τύρου προφανώς αποτελείται από πολιτικούς φυγάδες, οι οποίοι δεν είναι δυνατόν να οργανώσουν αποικία με την κλασική έννοια, δηλ. της άμεσης εξάρτησης από την μητρόπολη. Αντίθετα, οι Τύριοι που σύμφωνα με αυτόν τον μύθο ιδρύουν την Καρχηδόνα, αντιπροσωπεύουν ένα δυσαρεστημένο τμήμα της αριστοκρατίας, αυτό που συνδέεται με τον δολοφονηθέντα αρχιερέα και συνεπώς με τη θρησκεία και το ναό¹⁸. Αλλά και η φιλική διακειμένη ομάδα της Κύπρου που τους ακολουθεί, είναι και αυτή η περί τον αρχιερέα ομάδα, γεγονός που παραπέμπει άμεσα σε θρησκευτικές αλλαγές και ανακατατάξεις στον φοινικικό χώρο. Στον μύθο της ίδρυσης της Καρχηδόνας αυτός ο τεράστιος και καταλυτικός αντίκτυπος των θρησκευτικών αλλαγών στην Τύρο είναι σαφής στο μεγάλο διάβημα της φυγής των διαφωνούντων με επικεφα-

18. Η θρησκεία υπήρξε πάντοτε ένα εργαλείο για την εμπορική πολιτική των Φοινίκων στη Δύση. Και αυτό επιβεβαιώνεται και από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Λίγο μετά το 1200 π.Χ. το πάνθεον του Χαναανίτικου-Ουγκαρίτικου κόσμου εξαφανίζεται και νέες θεότητες, έως τότε δευτερεύουσες, όπως η Ασάרת, ο Melgart, ο Eschmun, ο Reshef επικρατούν. Παράλληλα, τότε εμφανίζεται και η ανθρωποθυσία μικρών παιδιών γνωστή με το βιβλικό όνομα: θυσία Μολώχ.

λής την Elisha. Συνεπώς, σύμφωνα με αυτή την ιστορία, η Καρχηδόνα ξεκίνησε όμοια ως μικρή εγκατάσταση μιας ομάδας πολιτικών φυγάδων από την Τύρο που αναζήτησε νέα πατρίδα, και μόνον αργότερα η μικρή αυτή εγκατάσταση εξελίχθηκε σε ένα νέο εμπορικό κέντρο, το κέντρο ενός εμπορικού δικτύου που είχε ως στόχο τα μέταλλα της κεντρικής και δυτικής Μεσογείου. Ακόμη και στον μύθο είναι προφανής ο ρόλος των Κυπρίων που, προφανώς ως γνώστες της Δύσης, οδηγούν την Elisha στην περιοχή. Η νέα δυναμική στο εμπόριο ανατολικής και δυτικής Μεσογείου μεταβιβάζεται βαθμιαία από τους Κυπρίους στους Φοίνικες της Δύσης, δηλ. τους Καρχηδόνιους, και αυτό αρχαιολογικά στηρίζεται από την εμφάνιση πολλών μικρών εμπορικών σταθμών στα λιμάνια της κεντρικής Μεσογείου κατά το τέλος του 9^{ου} αι. π.Χ.

Τα λιμάνια αυτά, γνωστά ως *εμπορεία*, δεν ήταν παρά μικροί εμπορικοί σταθμοί που λειτουργούσαν στα πλαίσια των εμπορικών δικτύων της Μεσογείου¹⁹. Φυσικά, τέτοιοι εμπορικοί σταθμοί φιλοξενούνται και σε λιμάνια. Τα κυπριακά αντικείμενα του 11^{ου} και 10^{ου} αι. π.Χ., όπως χάλκινοι υποστάτες, φιάλες ή κεραμική, που ανευρίσκονται στην Κνωσό για παράδειγμα²⁰, υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός τέτοιου εμπορικού σταθμού εκεί, που προφανώς ελέγχουν οι Κύπριοι κατά την περίοδο αυτή. Το ίδιο συμβαίνει αργότερα με τους Φοίνικες και το λιμάνι του Κομμού στη νότια Κρήτη. Οι ανασκαφές απεκάλυψαν στον Κομμό ένα τριμερές φοινικικό ιερό που χρονολογείται τον 9^ο αι. π.Χ., όταν δηλ. το λιμάνι λειτουργούσε ως εμπορικός σταθμός για τους Φοίνικες που πήγαιναν στη Δύση²¹. Ο δρόμος προς τη Δύση είναι μακρύς και ο Κομμός στα νότια της Κρήτης είναι ένα αναγκαίο λιμάνι ανεφοδιασμού· παράλληλα όμως η Κρήτη του 9^{ου} αι. π.Χ. είναι μια θαυμάσια αγορά, όπως προκύπτει από τα άπειρα εισηγμένα ανατολικά αντικείμενα που ανευρίσκονται στα νεκροταφεία και τα ιερά της Κρήτης. Οι περίφημοι ελεφάντινοι θρόνοι που ανετίθεντο στο Ιδαίο άντρο, έφθαναν από την συρο-παλαιστινιακή ακτή μέσω Κομμού. Και έφθαναν σε κομμάτια και μαζί με τους τεχνίτες που τους συναρμολογούσαν επί τόπου²². Τέτοιες μετακινήσεις τεχνιτών, συνακόλουθες του εμπορίου, των εμπορικών δικτύων και της μεγάλης εξόδου προς την Δύση, έχουν διαπιστωθεί και άλλες στην Κρήτη,

19. Niemeyer H.-G., "Trade Before the Flag? On the Principles of Phoenician Expansion in the Mediterranean", *Biblical Archaeology Today*, Proceedings of the Second International Congress on Biblical Archaeology, Jerusalem, 1990, 335-344.

20. Bl. Coldstream J.N., "Cypriaca and Cretocypriaca from the North Cemetery of Knossos", *RDAC* 1984, 122-137. Jones D., "Phoenician Unguent Factories in Dark Age Greece: Social Approaches to Evaluating the Archaeological Evidence", *OJA* 1993, 293-302.

21. Shaw J., "Phoenicians in Southern Crete", *AJA* 93, 1989, 165-183.

22. Sakellarakis J., "The Idaean Cave Ivories", στο: Lesley Fitton J. (εκδ.), *Ivory in Greece and the Eastern Mediterranean from the Bronze Age to the Hellenistic Period*, British Museum Occasional Paper 85, 1992, 113-124. Του ιδ., "Ivory Trade in the Aegean in the 8th Century B.C.", *Biblical Archaeology Today*, Proceedings of the II International Congress on Biblical Archaeology, Jerusalem 1990, 345-361.

όπως στην Ελεύθερνα ή στην Κνωσό²³, όπου δείγματα μεμονωμένης έστω, αλλά μόνιμης εγκατάστασης Φοινίκων, είναι τα cippi, οι επιτύμβιες στήλες που βρέθηκαν εκεί²⁴.

Ο Πρωτο-ανατολιζών ρυθμός που εμφανίζεται στην κεραμική της Κρήτης κατά τον 9^ο αι. π.Χ. είναι ίσως η πρωϊότερη έκφραση της διαδικασίας ενοποίησης της Μεσογείου και δεν θα ήταν δυνατός χωρίς την ύπαρξη εμπορικών δικτύων που διακινούσαν και στήριζαν τους μετακινούμενους τεχνίτες. Το ίδιο συμβαίνει και στην κεντρική και δυτική Μεσόγειο μετά την ίδρυση της Καρχηδόνας, που αποτελεί το έναυσμα για μια σειρά από άλλες, παρόμοιες εγκαταστάσεις, τα εμπορεία, τα οποία ενθαρρύνουν την διακίνηση, καθώς εγγυώνται οργάνωση και ασφάλεια.

Σε λιγότερο από ένα αιώνα όμως τα εμπορικά δίκτυα που έχουν αναπτυχθεί στη κεντρική και δυτική Μεσόγειο διαδέχονται άλλες μονιμότερες εγκαταστάσεις στις ίδιες ή σε άλλες θέσεις. Οι Πιθηκούσες στο νησάκι της Ίσχιας απέναντι από τις ακτές της Καμπανίας ξεκινούν με τον ίδιο τρόπο, δηλ. ως ένας μικρός εμπορικός σταθμός των Ευβοέων²⁵. Έχει συχνά τονισθεί ότι οι πρώτοι Έλληνες που επιχειρούν τον 8^ο αι. π.Χ. μεγάλα ταξίδια προς την κεντρική Μεσόγειο είναι οι Ευβοείς, γιατί αυτοί συνδέονταν με τους Κυπρίους και είχαν επαφές με την ανατολική Μεσόγειο, όπου είδαν, θαύμασαν και ακολούθησαν την πολιτική εμπορικής και αποικιακής εξάπλωσης των Φοινίκων. Η Κύμη της Καμπανίας και η Νάξος της Σικελίας, που κτίζονται ως ευβοϊκές αποικίες στο δεύτερο μισό του 8^{ου} αι. π.Χ., δίνουν το σήμα της μεγάλης αποικιακής εξόδου των Ελλήνων στη Δύση. Έτσι, αυτό που άρχισε στην κεντρική Μεσόγειο με τους Κύπριους στο τέλος της εποχής του Χαλκού και στις αρχές της εποχής του Σιδήρου, συνεχίζεται με τους Φοινίκες τον 9^ο αι. π.Χ. και ολοκληρώνεται με τους Έλληνες στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ. Η " *παρ' ἡμῖν θάλασσα*", λοιπόν, πολύ πριν καταλήξει να γίνει η Mare Nostrum των Ρωμαίων, υπήρξε διαδοχικά Mare Cyprium, Mare Punicum και τέλος Mare Graecum.

23. Hoffman G.L., *Immigrants, Imports and Problems in the Study of Influence: Archaeological Evidence for Artistic Tradition from the Near East to Crete, ca 1100-700 B.C. - with special reference to the Tekke Jewellery*, Ph.D.Diss. Univ. of Michigan 1990.

24. Kourou N. - Karetsou A., "An Enigmatic Stone from Knossos: A reused Cippus?", στο: V. Karageorghis - N. Stampolidis (eds), *Proceedings of the Symposium - Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete, 16th-6th century BC*", 1998, 49-57. Kourou N. -Grammatikaki E., "An Anthropomorphic Cippus from Knossos, Crete", στο: R. Rolle - K. Schmidt (eds), *Archaeologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt. Veröffentlichungen der Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften* 87, 1998, 1-19. Stampolidis N., "A Funerary Cippus at Eleftherna- Evidence of Phoenician Presence?", *BICS* 37, 1990, 99-106.

25. Βλ. Ridgway D., *Οι πρώτοι Έλληνες στη Δύση*, ελλ. μετ. Φ. Αρβανίτη, 1992.